

זאב אפל, חיים שלום, איריס אהרון

תכנית התערבות להעשרת הזוגיות בקרב אסירים

חלק גדול מהאסירים בישראל חוזרים אחרי ריצוי עונשם אל זרועות הפשע. מחקרים רבים רואים בשילוב מחדש של האסירים במשפחתם תרומה להצלחת שיקומם. מסיבה זו מועברות בבתי כלא בארץ סדנאות להעשרת הזוגיות. למרות חשיבות הנושא לא נערך בישראל מחקר הערכה על סדנאות אלו. המחקר החלוץ הנוכחי בוחן את תרומתן של ארבע סדנאות שהועברו בארבעה בתי כלא, שהשתתפו בהן חמישים אסירים. בכל סדנה קוימו שנים עשר מפגשים שבועיים בני שעתיים. שמטרתם להביא לשיפור היחסים הבין-זוגיים. בתחילת הסדנאות ובסיומן מילאו המשתתפים שאלונים שבדקו את רמת "הדיפרנציאציה של העצמי". התברר כי חלה עלייה עקיבה ברמת הדיפרנציאציה, ובמיוחד ברכיבים המודדים: יכולת להאזין לזולת ולכבד את דעתו, לשתף אותו ברגשותיו ולדאוג לשלמו. הן ממצאים אלה הן התבטאויות במהלך הסדנאות מעידים על תרומת הסדנאות לשיפור מערכת היחסים הזוגית של האסירים המשתתפים.

א. תכנית התערבות להעשרת הזוגיות בקרב אסירים

מאסר, הנתק ממשפחה ומסביבה, הסטיגמה ושינוי מתכונת החיים הכרוכה במאסר, הוא חוויה קשה ולעתים טראומטית המשפיעה מאוד על היחסים בין האסיר ובין בת הזוג (אפל ושלסקי, 2004; Rabin & Appel, 2004). בתחום הרגשי חווים בני הזוג רגשות של אובדן, בושה ואות קלון. לאור זאת קיימת משאלה לשקם את העברייך ולהביאו לידי התנהגות על פי הנורמות המקובלות בחברה (ווזנר, גולן וחובב, 1994; פרייברג וחובב, 1994; ילין, 1991). כדי להתמודד עם קשיים אלו מוצעות דרכים שונות שמטרתן לאפשר את שמירת הקשר הזוגי: ביקורים של בנות הזוג, מפגשי התייחדות, קשר טלפוני וחופשות. חשיבותו של הקשר הזוגי מחד גיסא והקשיים הנובעים ממצואות של זוגיות בתנאי נתק מאידך גיסא עומדים בבסיס של תכניות להעשרת הזוגיות אצל אסירים (אפל, רבין ואהרון, אוקטובר 2002).

הספרות הרלוונטית מצביעה על כך שתכניות המספקות לימוד מיומנויות ביחסי משפחה מצליחות לתת מענה לבעיות הנגרמות על ידי מאסרו של אב

המשפחה (אפל ושלסקי, 2004; Rabin & Appel, 2004). פישמן (Fishman, 1988) מציינת במחקרה אף את עצמת חשיבות הקשר הטלפוני למערכת הזוגית של האסיר. לטענתה המערכת הזוגית של האסיר ובת זוגו התחזקה דרך שיחות טלפון אלו.

מחקרים אחרים מצאו שיפור באינטימיות בקרב זוגות שהשתתפו במחקר (Hickmon, Protinsky & Singh, 1997). מרקמן, סטנלי ובלומברג (Markman, Stanley & Blumberg, 1994) מצאו כי לימוד מיומנויות תקשורת במסגרת תכניות להעשרת הנישואין וטיפול משפחתי מגבירים את איכות הקשר הזוגי. חוקרים אחרים מתמקדים בהשפעת המערכת הזוגית של האסיר על סיכויי שיקומו. (Accordino & Guerney (1998) ו-Piquero et al. (2002) מצאו שמערכת זוגית יציבה מקטינה את סיכויי החזרת האסיר לעולם הפשע. אקורדינו וגרני העבירו לאסירים ולנשותיהם שאלוני משוב והתרשמו כי התכנית להעשרת הזוגיות תרמה לזוגות. ממצא בולט ביותר במחקרם הייתה הבקשה של משתתפי הסדנה להגדיל את כמות הפגישות בתכנית.

ב. תכנית ההתערבות להעשרת הזוגיות על פי גישת PAIRS

תכנית PAIRS (Practical Application of Intimate Relationship Skills) להעשרת הנישואין, נושא המאמר שלפנינו, פותחה על ידי גורדון (Gordon, 1988, 2003). זו תכנית פסיכולוגית חינוכית (ולא תכנית טיפולית) ללמידת מיומנויות שנועדו לשפר ולחזק מערכות יחסים אינטימיות בין אנשים בכלל ובין בני זוג בפרט (Gordon, 1988, 1993, 2003). היא עושה זאת באמצעות התנסות בתחומים האלה: תקשורת וניהול קונפליקטים, היכרות עם העצמי, פיתוח אינטימיות ובירור ציפיות הדדיות.

חוקרים אחדים ניסו לעמוד על יעילות תכנית PAIRS. טרנר (Turner, 1993) מצאה עלייה בהסתגלות לנישואין בקרב המשתתפים. שלסקי ואפל (2007) מצאו שהסדנה מקנה למשתתפיה הזדמנות ללמוד שפה חדשה, לשייך את עצמם באמצעותה לאוכלוסייה נורמטיבית ולהאמין בכוחם להצליח בזוגיות. מחקר של דורנה (Durana, 1997) בדק אינטימיות והסתגלות לנישואין בקרב 137 משתתפים בתכנית PAIRS. בבדיקות שנערכו חצי שנה לאחר תום התכנית נמצאה אצל 76% מהמשתתפים עלייה מובהקת באינטימיות. על פי ממצאי מחקר זה ומחקרים אחרים (Ladd, 1989, 1996; Gordon, 1993) אינטימיות היא מיומנות שניתן ללמוד אותה ולהעצימה בעזרת תכניות התערבות

פסיכולוגיות-חינוכיות, תוך לימוד מיומנויות כגון הקשבה, הבעת רגשות ופתרון קונפליקטים. מחקר אחר מצביע על כך שתרומה נכבדה להצלחת הסדנה היא שהפעילות נערכת במסגרת של סדנה קבוצתית (שלסקי, אפל, בדפוס).

ג. שדה המחקר והקשרו

למעלה מעשר שנים מועברות סדנאות בשיטת PAIRS בבתי סוהר שונים בארץ בשיתוף בית הספר לחינוך של אוניברסיטת בר אילן – המחלקה לחינוך וטיפול ושיקום של שירות בתי הסוהר בישראל. תכנית הסדנה לא נבנתה עבור אסירים ולא נועדה דווקא להם. היא מופעלת גם במסגרות אזרחיות אחרות. הסדנה כוללת שתיים עשרה פגישות שבועיות של שעתיים כל אחת, והיא מונחית על ידי זוג מתמחות/ים שעברו קורס לטיפול זוגי בשיטת PAIRS באוניברסיטת בר אילן. המנחות/ים אינם עובדי שירות בתי הסוהר ועבור המערכת הם בגדר מתנדבים. ההשתתפות בסדנה היא וולונטרית, אך המעוניינים להשתתף עוברים מיון אצל קצין החינוך של הכלא ומנחי הסדנה, כדי להבטיח שכוונת המצטרפים רצינית והולמת את רוח הסדנה. בכל סדנה משתתפים 7–12 גברים שנשפטו לתקופות מאסר שונות בשל עברות שונות. לחלקם המאסר הנוכחי אינו הראשון.

בסדנה מועלים נושאים הקשורים ליחסים הבין-זוגיים כמו התנהגות מפייסת, מדריך לדיאלוג, חזרת תוכי, התנהגות מטפחת, מריבה הוגנת, מגע וחיבוק. הפעילויות מבוססות על משחקים דינאמיים, התייחסות להיגדים או לציורים המוצגים על ידי המנחים, כתיבת מכתבים, דיונים בקבוצות קטנות וכדומה. הפעילויות השונות הן בסיס לדיון פתוח בין המשתתפים ובו הם מספרים על חוויותיהם, ניסיונם ותפיסותיהם בזיקה לנושא הפגישה. השיח המתפתח כורך סיפורים אישיים מהעבר הרחוק והקרוב יחד עם היגדים מכלילים המבוססים על ניסיון אישי, תובנות, חכמת חיים וסטריאוטיפים. עולות גם הערכות על הצפוי – תקוות לצד חששות. התכנית מבקשת לסייע לאסירים להתמודד עם מכלול קשייהם בקיום היחסים עם בנות הזוג ובמיוחד במצבם ככלואים. מטרתה היא להביא לשינוי התנהגות במשפחת האסיר, במיוחד בין בני הזוג.

חמישים אסירים השתתפו בסדנאות להעשרת הזוגיות שהתקיימו בחמישה בתי כלא בארץ בשנים 2002–2003. הנבדקים היו אסירים גברים, יהודים, בעלי מערכת זוגית עקיבה (משנה ומעלה). זו אוכלוסייה הטרוגנית בתחומים האלה:

סוג העברה שנאסרו בגינה, גיל, רקע עדתי ותרבותי, ודת. המדגם אינו מייצג בהכרח את כלל האסירים בארץ.

לפעילויות הסדנה התלוו תצפיות וריאיונות עם האסירים. להתרשמות איכותנית זו מיעילות הסדנה נראה היה לנו חשוב להוסיף גם הערכה כמותית. לשם כך בחרנו להשתמש ב"שאלון להערכת הדיפרנציאציה הבין-זוגית של העצמי" שיתואר להלן. השאלון הועבר למשתתפים בתחילת הסדנה ובסיומה.

ד. דיפרנציאציה של העצמי: המושג והשאלון

בואן (1978) מגדיר את "הדיפרנציאציה של העצמי" כמושג מרכזי בטיפול משפחתי ובבחינת תפקודם של המשפחה והיחיד. לדידו כושרו של הפרט לדיפרנציאציה "זהה, פחות או יותר, למושג הבגרות הרגשית" (1978, 263). הוא מבחין בין שני היבטים בדיפרנציאציה: מבחינה תוך אישית – היא כושרו של הפרט להבחין בין מערכותיו האינטלקטואליות והריגושיות ולצפות באופן רפלקטיבי בתהליכים שהאינטלקט שלו מחיל ברגשותיו; מבחינה בין אישית היא הכושר לשמור על איזון בין שאיפתו ליחידות כפרט (separatedness) ובין כוחות הסוחפים אותו לעבר ה"יחד" (togetherness). מבחינה תוך אישית רמה נמוכה של דיפרנציאציה היא מצב של השתלטות האמוציות על האינטלקט, כלומר ביטוי רגשי שאינו מבוקר על ידי האינטלקט או ביטוי אינטלקטואלי נטול כל השתתפות ריגושית; רמה גבוהה של דיפרנציאציה לעומת זאת היא מצב המתאפיין בשילוב מאוזן בין הביטוי הרגשי והאינטלקטואלי. מבחינה בין אישית רמה נמוכה של דיפרנציאציה היא מעורבות יתר בזולת או מנותקות יתר ממנו; לעומת זאת רמה גבוהה של דיפרנציאציה היא מעורבות מאוזנת שאינה מתאפיינת בזיקת יתר או חסר (Aylmer, 1986). דיפרנציאציה נמוכה משני הסוגים אצל שני בני הזוג משתקפת בתפקוד לקוי בחיי הנישואין.

השאלון שפותח על ידי אפל (1997) מבוסס על התאוריה של בוחן בהיבטה הבין אישי. זהו שאלון לדיווח עצמי המורכב מ-54 היגדים, כשכל אחד מהם מתאר את טיב המעורבות כלפי בן/בת הזוג במצב נתון. הנבדק מתבקש לדרג את מידת התאמת ההיגד להתנהגותו הוא על גבי סולם ליקרט בן חמש דרגות. השאלון מכיל שלושה סולמות, כאשר לכל אחד מהם שני תת סולמות כדלקמן:

א. מעורבות יתר

1. מעורבות יתר חדירתית: התנהגות מאשימה כלפי בן הזוג;

2. מעורבות יתר דאגנית: התנהגות פייסנית, דאגה ותלות יתר בזולת.
 ב. מעורבות מאוזנת
1. מעורבות מאוזנת משתפת: התנהגות של דיאלוג והשתתפות הדדית בחוויות וברגשות;
 2. מעורבות מאוזנת מכבדת: התנהגות המכבדת את האוטונומיה של בן/בת הזוג.
 ג. מעורבות חסר
1. מעורבות חסר מופנמת: נטייה להסתגרות פסיבית של הפרט בעולמו;
 2. מעורבות חסר מוחצנת: נטייה להתרחקות פיזית.
 כל סולם מורכב מתשעה היגדים המתארים את תפיסת הנבדק את עצמו ומתשעה היגדים המתארים את תפיסת הנבדק את בן זוגו, כאשר בכל תת סולם ארבעה או חמישה היגדים משני סוגי התפיסות.

ה. ממצאי השאלון

לגבי כל תת סולם חושבו הציונים הממוצעים של המבחן המוקדם (לפני) והמבחן החוזר (אחרי). מובהקות ההפרש חושב על פי ניתוח שונות (מדדים חוזרים, ANOVA repeated measures). טבלה מספר 1 מפרטת את הממצאים האלה. בכל תת סולם הציון המרבי הוא 54 (9 x ציון 5), הבינוני 27 (9 x ציון 3), הציון המזערי הוא 9 (9 x ציון 1).

דיפרנציאציה של העצמי לפני ההתערבות ואחריה, לפי סוגי המעורבות – ממוצעים וערכי ניתוח שונות

סוג המעורבות	ממוצע לפני ההתערבות	ממוצע אחרי ההתערבות	ניתוח שונות ערך F
מעורבות יתר חדירתית	19.58	19.19	0.230
מעורבות יתר דאגנית	28.42	29.44	2.161
מעורבות מאוזנת משתפת	37.04	38.09	2.045
מעורבות מאוזנת מכבדת	33.84	35.50	6.656 *
מעורבות חסר מופנמת	20.73	20.77	0.004
מעורבות חסר מוחצנת	20.10	19.55	0.518

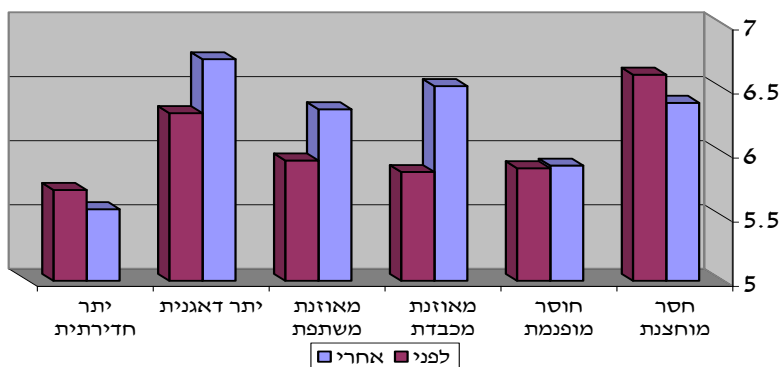
df=1/47, p<.05 *

ציון גבוה פירושו מעורבות גבוהה.

ציון גבוה במעורבות יתר דאגנית, במעורבות מאוזנת משתפת ובמעורבות מאוזנת מכבדת מלמדת על דיפרנציאציה גבוהה. ציון גבוה במעורבות יתר חדירתית, במעורבות חסר מופנמת ובמעורבות חסר מוחצנת מלמדת על דיפרנציאציה נמוכה.

כדי שאפשר יהיה להשוות בין המעורבויות השונות תורגמו הממוצעים לציוני תקן עשרוניות: ממוצע 5.5, סטיית תקן 2.0. ציוני תקן אלה חושבו על בסיס אוכלוסייה נורמטיבית (לא אסירים) של 400 נבדקים ממאגר הנתונים של מחקרים שונים (Appel et al., 2001).

**דיפרנציאציה של העצמי לפני ואחרי ההתערבות, לפי סוג המעורבות:
ממוצעים (ציוני תקן עשרוניות)**

השווינו את תוצאות המבחן המוקדם עם תוצאות האוכלוסייה הנורמטיבית (נבדקים שאינם אסירים). מתברר שכל הממוצעים של הנבדקים האסירים חלים בתחום שבין הממוצע ובין חצי סטיית תקן מעל הממוצע. פירוש הדבר שאוכלוסיית המחקר אינה שונה מבחינת הדיפרנציאציה מהאוכלוסייה הנורמטיבית.

שינוי מובהק חל בעלייה של המעורבות המאוזנת המכבדת (מ-33.8 ל-35.5). גם במעורבות מאוזנת משתפת וכן במעורבות יתר דאגנית הייתה עלייה, אם כי

לא הגיעה למובהקות הסטטיסטית הדרושה. הירידה במעורבות חסר מוחצנת, במעורבות יתר חדירתית ובמעורבות חסר מופנמת לא הייתה מובהקת.

1. התבטאויות האסירים ומשמעותן

ששת הסולמות אינם מפיקים רק מדד לרמת הדיפרנציאציה על גווניה, הם יכולים לשמש גם כלי מיון להתבטאויות של האסירים בסדנאות. לדוגמה נצטט מתוך פרוטוקול של הסדנה, בסוגריים נרשמה המשמעות ברמה המושגית של סוגי המעורבות.

נ"כ: "למדתי לפרגן ולעודד [מעורבות מאוזנת מכבדת] למשל בעסק שלנו שהיא מנהלת, פעם הייתי כועס עליה אם היא הייתה עושה טעויות בעסק [מעורבות יתר חדירתית], [...] למדתי לקבל את היכולת שלה שלא בהשוואה ליכולות שלי. יש דברים שהיא עושה יותר טוב ויש דברים שאני עושה יותר טוב. הסדנה שינתה אותי בכך שתמיד חשבתי שאני יכול לפרגן, שאני מפרגן לאשתי. אם אשתי הייתה צריכה להגיע לאירוע אז היא חייבת להגיע עם תכשיטים יפים ויקרים. הפרגון שלי בעבר היה דרך נתינה לה, אבל המטרה של הנתינה הייתה למעמד שלי. חשוב היה לי שיראו איך אשתי מופיעה, חשוב היה לי מה אנשים חושבים עליי. היום אני מפרגן בשבילה, מפרגן לה, לא בשביל מטרה שלי. זה בשבילי הבדל גדול שאני יכול לראות אותה בשבילה. לא חשבתי עליה אף פעם כאילו היא אדם נפרד רק איך היא משרתת אותי, איך נותנת לי כבוד".

נראה שמשמעות השינוי הוא המעבר ממעורבות יתר חדירתית (האשמה) אל מעורבות מאוזנת מכבדת. אותו כיוון מתבטא בהתבטאויות שלהלן:

י"מ: "אם אני הייתי אומר לאשתי משהו, היא הייתה צריכה להבין אותי. גם אם לא אמרתי היא צריכה להבין. לא לקחתי בחשבון שזה אדם אחר, ראש אחר, גוף אחר".

ד"י: "פעם צורת הדיבור שלי הייתה בקללות, בעיקר כלפי אשתי [...] היום אני מרגיש שאני מכבד יותר את אשתי, והיחס שאני נותן לה עכשיו הוא עם יותר כבוד".

י"מ: "אם אני הייתי אומר לאשתי משהו, הוא הייתה צריכה להבין אותי. גם אם לא אמרתי, היא צריכה להבין. לא לקחתי בחשבון שזה אדם אחר, ראש אחר, גוף אחר".

והנה דוגמה לתזוזה אל המעורבות המאוזנת המשתפת:

מ"ה: "מה שכן השתנה הוא שיחות הטלפון שלנו. יש שיפור בשיחות הטלפון [...] הן רגועות יותר. יש הקשבה הדדית של שנינו אחד לדברי השני. זה לא תמיד היה כך. עכשיו יש שיפור. יש הרבה דו שיח בטלפון".

ש' מספר על השיחות המשותפות עם אשתו על תכנון ההוצאות, על מכירת הרכב. ר', אשת אסיר, מספרת לנו על השיחות הארוכות של בעלה עם הילדים על שיעורי בית, שיחות שבהן הוא מכין עם הבן שיעורים בתנ"ך.

דוגמה אחרת מתארת את המעבר ממעורבות חסר מוחצנת אל מעורבות מאוזנת משתפת. אחד האסירים מספק תיאור של השיח עם אשתו. תיאורים דומים חוזרים אצל משתתפים אחרים בסדנה:

אני אף פעם לא דיברתי עם אשתי. אנחנו 20 שנים יחד [...] פעם יצאתי מהבית לא הייתי אומר שלום, ביי, להתראות [מעורבות חסר מוחצנת]. היום אני מדבר [מעורבות מאוזנת משתפת]. אפילו עם חתול אני יודע לדבר. אבל לא דיברתי עם רותי. לא נתתי לה אף פעם מחמאות [...] אשתי הייתה חפץ עבורי. אני בן אדם שיודע לדבר, ליצור קשרים, אבל לי היא הייתה מובן מאליו, באמת כמו חפץ.

נראה כי התהליך הקבוצתי שהמשתתפים עברו במשך הסדנה נתן לגיטימציה לדיבור ישיר על קשיים במערכת הזוגית, להבעה כנה של תחושות כגון כעס ותסכול. השיתוף ההדדי בסיפורים האישיים תורם להקלה בתחושה של "משהו לא בסדר אצלי", ובכך נפתח פתח להבניה של סיפורים חדשים על זוגיות. הגברים בקבוצה למדו כי אינך נחשב ל"חנון" בעולם הגברי כאשר אתה קונה פרחים לאשתך.

"הידע הזה תורם לי בכך שזה קורה אצל כולם. אתה שומע בקבוצה את הבעיות של האחרים ואז אתה פחות חושש מזה. אני פחות חושש שהזוגיות שלי לא נורמלית".

יתר על כן: רוב האסירים מגיעים לסדנה בהכרה שנכשלו בבניית הקשר הזוגי. רכישת מיומנויות וכלים במסגרת הסדנה מאפשרת להם תחושה של מסוגלות להתמודד בהצלחה עם האתגר של שמירה על המערכת הזוגית והמשפחתית בכלל, ובתנאי הנתק בפרט. תחושת מסוגלות זו מסייעת לתקווה בקבוצה שניתן לקיים זוגיות אחרת. למשל, אומר י', כאשר פניו מאירות בשמחה: "לא ידעתי מה ואיך לכתוב לה את מה שעובר עלי, לא ידעתי איך לדבר, עכשיו אני יודע".

י' משתף את הקבוצה בשינוי שחל בו. בעבר לא היה מסוגל להביע את עצמו, והנה הוא חווה יחד עם חבריו לקבוצה את מסוגלותו להביע את עצמו לבת זוגו.

ז. סיכום ומסקנות

מטרות המחקר שלפנינו היו (א) להציג סדנה להעשרת הזוגיות בקרב אסירים בישראל; (ב) להעריך באיזו מידה השתתפות האסירים בסדנה קרבה אותם אל שינוי בהתייחסותם אל בנות זוגם.

כלי המחקר היו משני סוגים: (א) שאלונים לדיווח עצמי שהועברו בתחילת תכנית ההתערבות ובסיומה; (ב) פרוטוקולים של התבטאויות האסירים במהלך הסדנאות.

א. שאלונים לדיווח עצמי מעריכים מטבע הדברים הצהרות וכוונות לגבי התנהגויות של המדווחים. הבדלים בין הדיווחים לפני ההתערבות ובין אלה שאחריה עשויים להצביע על היווצרות פערים בין העמדות החדשות שנחשפו אליהם בקבוצות הסדנה ובין דפוסי ההתנהגות שהיו רגילים להם בעבר (דיסוננס קוגניטיבי). פערים אלה מזרזים שינויים בהתנהגות, והתהליך הקבוצתי מעודד את המשתתפים לקראת התנסות בלמידה החדשה עם בנות הזוג.

ב. התבטאויות של המשתתפים בסדנאות עשויות לשקף תובנות שהם רכשו תוך כדי הפעילויות בסדנה ושינויים שחלו בהתנהגותם.

הצבענו על כך שהמאסר, על הנתק, הסטיגמה ושינוי מתכונת החיים הכרוכה בו, הוא חוויה קשה וטראומטית המשפיעה מאוד על היחסים בין האסיר ובין בת הזוג. המצב הוא מורכב בין היתר בשל העובדה שהנתק אינו מלא: מתקיימים ביקורים של בנות הזוג בבית הסוהר, נערכים מפגשי התייחדות, מתנהלות שיחות טלפון ולעתים האסירים אף יוצאים לחופשות. קשר לא סדיר זה עם בנות הזוג כרוך בחרדות ובתהיות לגבי שאלות כגון נאמנות, אמון ודימוי עצמי מצד אחד ודרכי הידברות והבטחת הימשכות הקשר מצד שני. יציבות המערכת הזוגית חיונית לסיכויי שיקומו של האסיר. לפיכך העיסוק במערכת הזוגית הוא צורך אשר יש לתת עליו מענה.

ממצאי מחקר זה מצביעים על כך שתכנית העשרת הזוגיות על פי שיטת PAIRS המתקיימת בין כותלי הכלא נותנת בחלקה מענה להתמודדות עם הקשיים במערכת היחסים בין האסיר ובין בת זוגו. השיח הקבוצתי בסדנאות, כמו גם האמון המתפתח לאורך התהליך, מאפשרים הידברות על נושאים

אישיים ואינטימיים אשר אינם באים לידי ביטוי בדרך כלל בחיי היום-יום בכלא. השיתוף והפתיחות במפגשים ודברי המשתתפים בסדנאות ובריאיונות, ודוגמות אחדות הוצגו כאן, מחזקים את משמעות החוויה שהאסיר המשתתף בתכנית חווה ואת השפעת התכנית על המערכת הזוגית.

המחקר הנוכחי הוא חלוצי בניסיון להעריך את תרומת התכנית להעשרת הזוגיות המועברת בבתי הכלא. בעקבות הממצאים אנו מציעים לתת את הדעת על הנקודות שלהלן:

א. השוואת ממצאי שאלון שהועבר לפני התכנית לאלה שאחריה מצריך בדיקה מקבילה אצל קבוצת ביקורת. בניית קבוצה כזאת היא משימה כמעט בלתי אפשרית – מציאת קבוצה וולונטרית דומה של תכנית אחרת בתחום אחר. עם זאת נראה לנו שיש לממצאינו ערך אקספלורטיבי שיכול להצביע על יסודות אפשריים של מחקר עתידי.

ב. משתתפי הסדנאות הביעו לא אחת את חשיבות שיתוף בנות הזוג. יש לשקול שיתוף בנות הזוג בסדנאות, או לחלופין עריכת סדנה מקבילה לנשות האסירים.

ג. במחקר זה הועברו שאלונים רק לאחד מבני הזוג. על מנת לקבל תובנות נוספות על השפעת הסדנה על המערכת הזוגית ניתן לערוך מחקר נוסף שיכלול העברת שאלונים גם לבנות הזוג.

ד. תקופת המאסר שנותרה עד לשחרורו של האסיר לא היוותה קריטריון לקבלתו לתכנית. יש לשקול העברת התכנית לקבוצות האסירים אשר נמצאים סמוך לתום תקופת מאסרם כחלק אינטגרלי מתהליך השיקום לקראת השחרור.

ביבליוגרפיה

אפל, ז', רבין, ק' ואהרון, א' (2002, 10). השפעת תכנית להעשרת הזוגיות על דיפרנציאציה של העצמי, משפחת המוצא והסתגלות לנישואין. **מאמר שהוצג בכנס איל"ה ה-13**, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.
אפל, ז' (1997). **דיפרנציאציה של העצמי, מדידתה ותרומתה להסתגלות לנישואין**. עבודת מחקר לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן.

אפל, ז' ושלסקי, ש' (2004, 06). סדנת זוגיות בתנאי נתק – אסירים (גברים) מדברים על זוגיות. **מאמר שהוצג בכנס הנרטיבי הראשון בישראל "שותפות בחיבור סיפורים מועדפים"**, מכללת תל חי.

ווזנר, י', גולן, מ' וחובב, מ' (1994). מארג המשתנים של עבודת התקון בחברה המודרנית. בתוך י' ווזנר, מ' גולן ומ' חובב (עורכים), **עבריינות ועבודה סוציאלית: ידע והתערבויות** (עמ' 7–15) תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב.

טייכמן, י' ומלניק, ח' (עורכים). (1984). **שחמ"ת (STAI, STAIC) שאלון להערכת חרדה מצבית ותכונת חרדה, מדריך עברי לבוחן**. (מהדורה שנייה). תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב.

ילין, נ' (1991). מקומה של העבודה הסוציאלית בבית הסוהר בישראל. **צוהר לבית הסוהר, 1**. רמלה: שירות בתי הסוהר.

פרייברג, ר' וחובב, מ' (1994). מומחיות בעבודה סוציאלית בתחום התקון. בתוך י' ווזנר, מ' גולן, ומ' חובב (עורכים), **עבריינות ועבודה סוציאלית: ידע והתערבויות** (עמ' 57–84). תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל-אביב.

שלסקי ש' ואפל ז' (2007, 01). זוגיות בשלט רחוק, אסירים (גברים) מדברים על זוגיות. מאמר שהוצג בכנס שיח ומגדר בישראל, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

שלסקי, ש' ואפל, ז' (בדפוס). הנרטיב הקבוצתי בשירות ההבניה-מחדש של העצמי: אסירים מספרים על זוגיותם. בתוך ר' תובל-משיח וג' ספקטור-מרזל, **נרטיבים וחקירתם: יצירה, פרשנות וביקורת**.

Accordino, M. P., & Guerney, B. Jr. (1998). An evaluation of the relationship enhancement program with prisoners and their wives. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 42 (1), 5-15.

Aylmer, R. C. (1986). Bowen family systems marital therapy. In N. S. Jacobson & A. S. Gurman (Eds.), *Clinical handbook of marital therapy* (pp.107–148).

Appel, Z., Elizur, D., & Cohen, A. (2001), Facets of differentiation of self. In D. Elizur (ed.), *Facet theory: Integrating theory construction with data analysis*. (pp. 353–365) Prague. Matfyzpress.

- Boszormenyi-Nagy, I., & Spark, G. M. (1984). *Invisible loyalties*. N.Y.: Brunner/Mazel.
- Bowen, M. (1976). Theory in the practice psychotherapy. In P. J. Guerin (Ed.), *Family therapy: Theory and practice*. (pp. 42–90). New York: Gardner Press.
- Bowen, M. (1978). *Family therapy in clinical practice*. New York: Jason Aronson.
- Bray, J. H., Williamson, D. S., & Malone, P. E. (1984). Personal authority in the family system: Development of questionnaire to measure personal authority in intergenerational family processes. *Journal of Marital and Family Therapy*, 10(2), 167–178.
- DeMaria, R. (2003). An overview of PAIRS program. In R. DeMaria & M. T. Hannah (Eds.), *Building intimate relationship: Bridging treatment, education and enrichment*. New York: Brunner/Mazel.
- Durana, C. (1996). Bonding and emotional reeducation of couples in the PAIRS training: Part 1. *American Journal of Family Therapy*, 24(3), 269–280.
- Durana, C. (1996). Bonding and emotional reeducation of couples in the PAIRS training: Part 2. *American Journal of Family Therapy*, 24(4), 315–328.
- Durana, C. (1997). Enhancing marital intimacy through psychoeducation: The PAIRS program. *Family Journal*, 5(3), 204–211.
- Fishman, L. T. (1988). Prisoners and their wives: Marital and domestic effects of telephone contacts and home visits. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 32(1), 55–65.
- Gordon, L. (1988). *The P.A.I.R.S. curriculum guide: A training manual for mental health professionals*. (rev. ed.). Falls Church, VA: The P.A.I.R.S. Foundation, Ltd.
- Gordon, L. (1989). *Unpublished proceedings from P.A.I.R.S. Board Retreat*, May, 1989 at Reston, Virginia.

- Gordon, L. (1993). Intimacy: The art of working out your relationship. *Psychology Today*, 26(5), 40–49.
- Gordon, L. H. (2003). The saga of the development of PAIRS. In R. Demaria & H. Therese (eds.), *Building intimate relationships* (pp. 19–41). New York: Brunner-Routledge.
- Griffin, J., & Apostal, A. (1993). The influence of relationship enhancement training on differentiation of self. *Journal of Marital and Family Therapy*, 19(3), 261–272.
- Hickmon, Jr. W. A., Protinsky, H. O., & Singh, K. (1997). Increasing intimacy: Lessons from marital enrichment. *Contemporary Family Therapy: An International Journal*, 19 (4), 581–589.
- Keith, D. V., & Whitaker, C. A. (1981). Symbolic-experiential family therapy. In A. S. Gurman & D. P. Kniskern (Eds.), *Handbook of family therapy* (pp. 187–225). New York: Brunner/Mazel.
- Kerr, M. E. (1981). Family system theory and therapy. In A. S. Gurman (Ed.), *The handbook of family therapy* (pp. 226–264). New York: Brunner/Mazel.
- Kerr, M. E., & Bowen, M. (1988). *Family evaluation*. New York: Norton.
- Ladd, A. (1989). *P.A.I.R.S.: A psychoeducational approach to marital intervention*. A thesis for the Degree Master of Science. The Catholic University of America. Washington D. C.
- Markman, H., Stanley, S., & Blumberg, S. L. (1994). *Fighting for your marriage: Preventing divorce and preserving lasting love*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Napier, A. Y., & Whitaker, C. A. (1978). *The family crucible*. New York: Harper & Row.
- Peleg-Popko, O. (2002). Bowen theory: A study of differentiation of self, social anxiety, and physiological symptoms. *Contemporary Family Therapy*, 24(2), 355–369.

- Piquero, A. R., MacDonald, J. M., & Parker, K. F. (2002). Race, local life circumstances, and criminal activity. *Social Science Quarterly*, 83(3), 654–671.
- Rabin, C., & Appel, Z. (2004). Psychoeducational treatment of stressed and traumatized couples. In D. Catherall (Ed.), *Handbook of stress, trauma and the family*. (pp. 453–471). New York: Brunner-Routledge Pub.
- Skowron, E. A. (2000). The role of differentiation of self in marital adjustment. *Journal of Counseling Psychology*, 47 (2), 229–237.
- Spanier, G. B. (1976). Measuring dyadic adjustment: New scales for assessing the quality of marriage and similar dyads. *Journal of Marriage and the Family*, 38, 15–28.
- Spielberger, C. D., Gaudry, E., & Vagg, P. (1975). Validation of the state-trait distinction in anxiety research. *Multivariate Behavioral Research*, 10(3), 331–341.
- Turner, L. (03, 1993). An exploratory study of P.A.I.R.S: An integrative group approach to relationship change. *Paper presented at the Eight Annual Symposium on Group Work*. Ann Arbor, MI.